

Niet alleen alles wat blinkt in de bibliotheek van het Legermuseum is van goud. Een groot deel van de boeken, zowel van voor als na 1800, heeft naast documentaire ook museale waarde. In dit artikel wordt een boek met bijzondere illustraties uit 1893 belicht.

Drs. L. Ph. Sloos (1972), historicus en boekwetenschapper, is verbonden aan de bibliotheek van het Legermuseum.

Versierd in de ware betekenis van het woord*

Virulij van Pouderoijens jubileumboek voor de Gele Ridders

Louis Ph. Sloos

Inleiding

In 1893 was het honderd jaar geleden dat het Korps Rijdende Artillerie (KRA) werd opgericht. Dit werd groots gevierd met een feest van vier dagen. Bovendien leverde het gedenkjaar uiteindelijk maar liefst vijftintig stuk voor stuk bijzondere boeken op.[1] Om dit alles te organiseren was reeds op 21 februari 1888 een feestcommissie in het leven geroepen.[2] De voorzitter hiervan, kapitein M.J.E. Virulij van Pouderoijen, werd verzocht om een beknopte geschiedenis der Nederlandse Rijdende Artillerie te schrijven en te doen uitgeven.[3] Daarnaast had de commissie de wens dat het Historisch Museum van het KRA werd aangevuld met modellen van de uniformen welke de Rijdende Artillerie in de loop der tijden had gedragen.[4] Dit laatste zou zich zoals te zien zal zijn ook weerspiegelen in voornoemde korpsgeschiedenis, die daardoor een bijzonder karakter kreeg.

Aan het bijzondere karakter van dit boek, waarvan drie (!) exemplaren aanwezig zijn in de bibliotheek van het Legermuseum,[5] is tot nu toe echter geen recht gedaan. Het werd zelfs een beetje het ondergeschoven kind van alle andere juweeltjes van boeken die uit het jubileum voortvloeiden. Om te beginnen verscheen nog in 1893 een kloek en fraai uitgevoerd gedenkboek van het jubileumfeest. Vervolgens zou zich de vijfdelige korpsgeschiedenis (in tien folio banden) vormen met de overkoepelende titel Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie. Formeel buiten laatstgenoemde serie, maar toch daarmee onlosmakelijk verbonden, verscheen ten slotte het tweedelige werk De Hippische Sport en het Korps Rijdende Artillerie (1908).[6] Deze in alle opzichten sterk aan de Nederlandse art-nouveaustijl onderhevige boeken met een bibliotheek karakter vormden de apotheose van het jubileum.[7] Nu eens aandacht voor de vuurproef hiervan!

Over de auteur

Michiel Jan Egbert Virulij van Pouderoijen (1843-1894) ging in 1860 naar de Koninklijke Militaire Academie en werd kadet bij het wapen der artillerie. In 1864 werd hij aangesteld als tweede luitenant bij het Regiment Rijdende Artillerie en in 1870 volgde zijn bevordering tot eerste luitenant. Tien jaren zou hij in deze rang bij dit onderdeel dienen voordat hij in de rang

van kapitein 2e klasse werd overgeplaatst naar de 5e Afdeling Vesting Artillerie. Een jaar later werd hij echter weer het veld in gestuurd om te gaan dienen bij het 3e Regiment Veld Artillerie. In 1885 werd hij wederom bij het KRA geplaatst, waar hij nu tot en met 1894 zou blijven. In laatstgenoemd jaar kwam hij weer bij het Regiment Vesting Artillerie om daar op 26 november 1894, in het kwartier te Gorinchem, in het harnas, te sterven.[8]

Van Pouderoijen diende dus welgeteld zo'n vijftig jaren bij de rijdende artillerie en mocht zich met recht een 'Gele Ridder' noemen, zoals leden van dit korps vanwege de goud-gele tressen aan de voorzijde van de dolman in de militaire wereld worden genoemd. Hij mocht qualitate qua ook het honderdjarig jubileum van dit illustere korps meemaken en werd zoals gezegd zelfs uitverkoren om de officiële korpsgeschiedenis te schrijven. Niet in de laatste plaats vanwege zijn boek werd Van Pouderoijen op 21 april 1893 onderscheiden als Ridder in de Orde van Oranje-Nassau met de zwaarden.[9]

De korpsgeschiedenis

Het titelblad van het in opdracht van de feestcommissie door Van Pouderoijen geschreven boek vermeldt wat in 1888 was besloten: Korte Geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie, ... Uitgegeven bij gelegenheid van den 100-jarigen Gedenkdag der oprichting van de Nederlandsche Rijdende Artillerie. De tekst van het boek was in feite niet meer dan een omwerking van een opstel dat hij eerder had geschreven bestemd om bij de onderofficieren en manschappen van [het] korps de schoone bladzijden onzer geschiedenis levendig te houden, en hen aan te prikkelen tot die plichtsbetrachting, welke oorzaak geweest is van zoo vele heldendaden (...).[10] De leidraad hiervoor was de monografie Geschiedenis van het Regiment Nederlandsche Rijdende Artillerie (Zaltbommel, Joh. Noman en Zoon, 1852) van de hand van jhr J.W. van Sypesteijn.[11] Van Pouderoijen werd extra gemotiveerd tot het omwerken van zijn lesmateriaal omdat het werk van Van Sypesteijn niet meer verkrijgbaar was en het maar tot het jaar 1840 loopt. Voorts was het aardiger om de historische beschrijving te laten lopen tot 1893, het aankomende gedenkjaar.[12]

Het boek is uitgevoerd in royaal octavoformaat en telt honderdtweeënveertig pagina's. De titelpagina is in zwart en rood en bevat een ornament voorstellende een stuk geschut. Een rood decoratief initiaal siert het begin van ieder hoofdstuk. De pagina's zijn voorzien van een rode omkadering. Afhankelijk van het budget van de koper was het boek daarnaast leverbaar met zes photographieën, die op ongenummerde kartons tussen de tekst werden geplakt. Ten slotte was er een gewone en een gebonden versie. De door uitgever J.S.J. de Jongh W. Jzn. te Arnhem, de domicilie van het KRA, op vrijdag 21 april (de tweede jubileumdag) in het licht gebrachte korpsgeschiedenis, was zo toch nog van enige omvang.[13] De kosten voor de uitgave werden gedragen door de officieren van het korps en de opdracht werd welwillend door Hare Majesteit de Koningin-Regentes aanvaard.[14]

De uitgever

Volgens de Arnhemse adresboeken vestigde uitgever De Jongh, die verder niet veel sporen heeft nagelaten, zich in 1873 onder de naam J. de Jongh in de Koningstraat als boekbinder en kantoorboekhandelaar. Aangezien zijn vader, W.J. de Jongh, kort tevoren op hetzelfde adres in deze branche werkzaam was, heeft zijn zoon een en ander waarschijnlijk van hem overgenomen.[15] Vanaf 1874 voerde deze de naam J.S.J. de Jongh en in 1877 vatte hij zijn activiteiten samen als boekhandel en kantoorboekhandel. Zijn historisch bewustzijn was in 1881 kennelijk nog verder toegenomen toen hij zijn naam uitbreidde tot J.S.J. de Jongh W. Jzn.. Daaronder bleef hij tot mei 1904 actief. Vanaf 2 mei 1904 staat hij alleen nog vermeld als

woonachtig in de Prumelaan, hetgeen er op duidt dat hij de zaken had gelaten voor wat ze waren. In De Jonghs advertenties in de adresboeken uit de jaren 1884-1886 staat verder over diens activiteiten: magazijn van kantoor-, school- en teekenbehoeften, boekbinderij met liniëerinrichting en snelpersdrukkerij, algemeen advertentiebureau.

De illustraties

Degene die iets dieper in de buidel had getast werd zoals gezegd de gelukkige bezitter van een met ingeplakte photographieën geïllustreerd exemplaar. Hierop zijn figuranten te zien in de uniformen die tussen 1793 en 1893 door het korps werden gedragen.

De eerste grootschalige toepassing van de ingeplakte foto in boeken vond plaats in de jaren vijftig van de vorige eeuw.[16] Op zich was deze met foto's geïllustreerde korpsgeschiedenis uit 1893 dus niets nieuws. Als boek met uniformafbeeldingen was het wel zonder meer een novum. Uniformboeken of boeken met uniformprenten - de naam zegt het al -, werden volgens de traditie geïllustreerd met fraaie gekleurde prenten.[17] Virulij van Pouderoijens boek is het enige in zijn soort dat op deze manier is geïllustreerd. Het is dus opvallend dat voor deze illustratiemethode is gekozen. Dit komt waarschijnlijk omdat de toenmalige technologie de mogelijkheid bood om het resultaat van de uniformreconstructies voor het museum in het boek te laten weerspiegelen. Het is weliswaar juist het type voorstelling dat zich bij uitstek leent voor fraaie aquarellen om daarvan bijvoorbeeld chromodrukken te vervaardigen, maar in dit geval zijn de illustraties gevrijwaard van iedere fantasie van de kunstenaar en werden zodoende in feite de meest betrouwbare uniformafbeeldingen verkregen die denkbaar zijn. Daarbij komt dat de foto toen zeer tot de verbeelding sprak. Waarschijnlijk waren chromodrukken zelfs goedkoper geweest. Een gebonden exemplaar van het boek *Onze Krijgsmacht met bijschriften* van P.F. Brunings ('s-Gravenhage, Charles Ewings, 1886), dat waarschijnlijk in een hogere oplage zal zijn verschenen, kostte met z'n zesentwintig chromolitho's bijvoorbeeld maar f 5,00,[18] terwijl Van Pouderoijens boek in een gewone band met foto's nóg maar liefst f 8,00 kostte, waarvan f 5,50 voor de foto's. Net als een ieder die sinds de introductie van de eerste fotografische processen in 1839 de eerste 'lichttekeningen' zag, zal het officierskorps der Gele Ridders niet tevreden geweest zijn met slechts de zwart-wit 'plaatjes' van hun juist zulke fraaie uniformen. Bovendien hebben in zwart-wit uitgevoerde uniformafbeeldingen betrekkelijk weinig documentaire waarde. De kleurenfoto bestond helaas nog niet. Daarover staat in de 'Winkler Prins' (1886): Het vraagstuk: photographieën in de natuurlijke kleuren te leveren, is nog onopgelost, hoewel men daaromtrent merkwaardige proeven genomen heeft.[19] Daarom werd een speciale techniek aangewend om een beperkt aantal boeken van de oplage te voorzien van in kleur uitgevoerde fotografische afdrucken, de reden waarom deze boeken bijzonder zijn.

In contemporaine bronnen wordt de hier toegepaste kleurtechniek verschillend aangeduid. In de meeste gevallen als photographieën, zoals in een recensie in de *Arnhemsche Courant*, waarin te lezen valt: de exemplaren zijn versierd, in de ware beteekenis van het woord, met [...] zeer fraaie gekleurde fotografische afbeeldingen [...].[20] Dit gegeven levert niet veel op omdat daaronder tal van soorten afdrucktechnieken van een fotografische opname vallen. Daarnaast valt de aanduiding gekleurde lichtdrukken, eveneens te interpreteren als een verzamelnaam, maar in dit geval ook als een afdruckwijze. De aanduiding gekleurde lichtdrukken is letterlijk opgevat zelfs onlogisch. De lichtdruktechniek biedt namelijk bij uitstek de mogelijkheid kleurenafbeeldingen te vervaardigen die niet achteraf manueel gekleurd hoeven te worden, de zogenoemde kleurenlichtdruk, die echter veel praktische problemen met zich meebrengt.[21] Het mooie van de afbeeldingen in het boek is dat ze qua kleuren zo onwaarschijnlijk verfijnd zijn, dat met het blote oog niet te zien is of het hier gaat om kleurenlichtdrukken - waarmee in principe een zelfde

resultaat bereikt kan worden - of om gekleurde afdrukken door middel van welke techniek dan ook. Daarom moest onder een microscoop blijken dat het gaat om handgekleurde zogenoemde daglicht-gelatine-zilverdrukken, een van de vele toegepaste fotografische afdruktechnieken voor boekillustratie uit de negentiende eeuw. Overigens schijnen er in Nederland alleen lichtdrukken in één kleur te zijn vervaardigd.[22] Het behoeft geen betoog dat hier een meester afsetter aan het werk moet zijn geweest. Aanduidingen als handgekleurd, opgehoogd en `ingetipt' zijn hier niet op zijn plaats. Gepaster is om deze illustraties aan te duiden als geaquarelleerde daglicht-gelatine-zilverdrukken.

Deze techniek heeft zijn naam te danken aan het papier dat is voorzien van een coating, die lichtgevoelige zilver zouten met gelatine als bindmiddel bevat, welk papier donker wordt bij blootstelling aan daglicht; er komt geen chemisch proces bij kijken.[23]

Het vervaardigen van de illustraties werd door uitgever De Jongh uitbesteed aan zijn stadsgenoot C.E. Westerborg, Hofphotograaf.[24]

Aantal gekleurde exemplaren

Tijdens het jubileum werd het boek volgens de opgave in het gedenkboek gepresenteerd in ten minste drie uitvoeringen: drie exemplaren in prachtbanden met gekleurde lichtdrukken, speciaal vervaardigd om aan H.M. de Koningin-Regentes, H.K.H. de Groothertogin van Saksen en H.K.H. de Prinses van Wied te geschenke te doen [25] De prachtband is van segrin du Levant (hard, fijngekorreld geitenleer), gewatteerd, met gouden filet (op de boekband aangebrachte lijn of lijst) en draagt de wapens van Nederland en Waldeck-Pyrmont in de natuurlijke kleuren, gedekt door de koningskroon. De schutbladen zijn van zwaar witzijden moirée, de snede is verguld.[26] De luxe handelsuitgave betreft een rode stempelband met ongekleurde lichtdrukken, welke ten geschenke werden aangeboden aan een aantal militaire bibliotheken en een aantal hoge (oud)officieren, van verschillende wapens. Ten slotte zijn er de exemplaren in gewone band die door de officieren van het korps werden aangeboden aan alle oud-officieren der Rijdende Artillerie, *uitgezonderd diegenen die reeds een exemplaar van den schrijver ontvangen hadden; alle bij het korps gedetacheerde officieren; de bibliotheek der Instructie Batterij; de oud-onderofficieren en de nog bij het korps actief dienenden.*[27]

De Jongh adverteerde zelf alleen met de gewone versie van het boek met of zonder foto's, voor de prijs van f 8,00 respectievelijk f 2,50.[28]

In De Militaire Spectator, worden bij de aankondiging van het boek uitvoeringen vermeld in gewone band met foto's voor f 8,00, in rode stempelband met foto's à f 10,50 en exemplaren zonder foto's in gewone band van f 2,50.[29] Van der Meulens Naamlijst der Boeken, Plaat- en Kaartwerken, die sedert 1891 tot en met 1900 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt ... vermeldt ten slotte nog exemplaren in rode stempelbanden zonder foto's.[30]

Naast de drie `gekleurde' exemplaren in prachtbanden blijken er in de praktijk dus ook exemplaren te zijn in zoals hiervoor omschreven rode stempelband met gekleurde lichtdrukken. Bovendien bevat dit boek daarnaast nog eens twee extra kartons waarop zogenoemde albuminedrukken zijn geplakt van poserende groepen zowel bereden als afgestegen `rijers'. [31] Wellicht was het boek in deze uitvoering bestemd voor de officieren van het korps. Zij komen immers niet voor in de opsomming in Van Es' gedenkboek, terwijl de uitgave voorrekening van de officieren voor henzelf was uitgegeven. Volgens de gegevens in Van der Meulen en De Militaire Spectator was de gekleurde versie kennelijk ook niet in de handel. De officieren zullen in ieder geval zichzelf dus wel hebben voorzien van exemplaren in rode stempelbanden met

gekleurde lichtdrukken. In 1893 telde het officierskorps van de Gele Ridders eenentwintig man [32] Het is daarnaast niet ondenkbeeldig dat het laten aquarelleren van de daglicht zilverdrukken een optie was.

Resumerend zijn er waarschijnlijk dus zes versies geweest:

- 1 prachtband met geaquarelleerde daglicht-gelatine-zilverdrukken
- 2 rode stempelband met geaquarelleerde daglicht-gelatine-zilverdrukken (en twee extra albumine drukken)
- 3 rode stempelband met zes ongekleurde daglicht-gelatine-zilverdrukken
- 4 rode stempelband zonder illustraties
- 5 gewone band met zes daglicht-gelatinezilverdrukken
- 6 gewone band zonder illustraties

Besluit

De Feestcommissie van de Gele Ridders heeft er waarschijnlijk bewust voor gekozen om een deel van de oplage van de korpsgeschiedenis te illustreren met geaquarelleerde daglicht-gelatinezilverdrukken. In het boek staan nu letterlijk en figuurlijk uniformafbeeldingen naar de natuur die niet in rasterpunten zijn ontleed en ten slotte van de zuiverste kleuren werden voorzien door ze te aquarelleren. Het boek is exemplarisch voor de laatste belangrijke overgangsfase binnen de boekillustratie die in de tweede helft van negentiende eeuw geleidelijk aan gedomineerd werd door de fotografie. Doordat er vooral wat het weergeven van halftonen betreft evenwel nog veel beperkingen waren, leidde dit tot veel experimenten met de illustratiemethode. Het in boeken plakken van originele papierafdrukken van fotografische opnamen bood hierbij lange tijd uitkomst. [33] Pas tegen het einde van de negentiende eeuw was er een doorbraak van de 'gedrukte' foto nadat deze het gezicht ging bepalen van bladen als de Illustrated London News en L'illustration. [34]

De afbeeldingen in het hier besproken boek zijn kwalitatief misschien wel uniek. De vroege fotografen waren immers niet uitsluitend commercieel ingesteld, maar zagen de nieuwe ontwikkelingen als een aanvulling op de kunstwereld, waarin hun wortels lagen. [35] Over de Nederlandse 'incunabelen' van met foto's geïllustreerde boeken is echter nog niet veel gepubliceerd en een inventarisatie ontbreekt. Het is daarom nog moeilijk om Virulij van Pouderoijens boek in welke betekenis dan ook een plaats te kunnen toewijzen. Wel is gebleken dat bij veel ingekleurde foto's deze toevoeging duidelijk zichtbaar is en het een monotoon beeld oplevert.

Niet alleen aan de hand van feitelijke gegevens, maar waarschijnlijk ook min of meer inherent aan de gehanteerde techniek, kan worden geconcludeerd dat het aantal op de markt gebrachte 'gekleurde exemplaren' beperkt geweest moet zijn en het boek daarom zeer zeldzaam is. [36]

Noten

- * Lyzanne Gaan van het Nationaal Fotoherrestauratie Atelier te Rotterdam onderzocht desgevraagd belangeloos de afbeeldingen en gaf mij tekst en uitleg over de toegepaste technieken. Zij wees mij bovendien op een belangrijke historische publicatie over fotografische afdructechnieken. Ik wil haar daarvoor nogmaals hartelijk danken.
- 1. Het betreft de volgende boeken: N.J.A.P.H. van Es, Gedenkboek ter herinnering aan de feestviering van het Korps Rijdende Artillerie (Arnhem 1893); J.I. de Rochemont, De Nederlandsche Rijdende Artillerie (Amsterdam 1893); [M.J.E.] Viruly van Pouderoyen, Korte geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie (Arnhem 1893); N.J.A.P.H. van Es, Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie (Arnhem z.j.) 5 delen in 10 banden, ook als afzonderlijke boeken verschenen; N.J.A.P.H. van Es, De Hippische Sport en het Korps Rijdende Artillerie (Arnhem z.j.).
- 2. Van Es, Gedenkboek 1, 11-12.
- 3. De samenstelling van de commissie was als volgt: majoor jhr. VA. de Pesters, erevoorzitter, kapitein M.J.E. Virulij van Pouderijen, voorzitter, kapitein N.J.A.P.H. van Es, 1e luitenant J.W.P. van Hoogstraten, secretaris. (Zie: Van Es, Gedenkboek [1]).
- 4. Van Es, Gedenkboek 1.
- 5. Het betreffen exemplaren in een identieke uitvoering die verderop in het artikel uitgebreid ter sprake komt, te weten een rode stempelband met zes ongekleurde daglicht-gelatinezilverdrukken geplakt op ongenummerde kartons tussen de tekst.
- 6. Zie voor een overzicht van Van Es' werken: J.A.C. Bartels, Presenteer! De Nederlandse militair twee eeuwen te boek (1795-1995), Tentoonstellingscatalogi en brochures van de Koninklijke Bibliotheek, nr. 50 (Den Haag 1995) 25-26, 51-53.
- 7. Het boek van Virulij van Pouderoyen is weliswaar niet zo bekend als de werken van Van Es, maar deze boeken, die werden geornamenteerd door T.C.A. Colenbrander en K.H. Roskam, kregen gezien hun schoonheid vooralsnog evenmin de aandacht die ze verdienen.
- 8. Algemeen Rijksarchief, Den Haag (ARA). Departement van Oorlog. Stamboek nr 546.
- 9. ARA. Dep. van Oorlog. Stamboek nr 566.
- 10. Virulij van Pouderoyen, Korte geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie 7.
- 11. Idem, 8.
- 12. Ibidem.
- 13. Van Es, Gedenkboek 63.
- 14. Ibidem.
- 15. Geraadpleegd werden de adresboeken van Arnhem over de jaren 1872-1904, welke (vanaf 1855) op microfiche voorhanden zijn in het Gemeente Archief van Arnhem.
- 16. Manie Boom, 150 jaar Fotografie. Een keuze uit de collectie van de Rijksdienst Beeldende Kunst (`s Gravenhage 1989), 14.
- 17. Zie: Louis Ph. Sloos, 'Le journalisme de Part. Het Nederlandse uniformboek 1600-1900', in: Armamentaria. Jaarboek Legermuseum 33 (1998), 26-49.
- 18. R. van der Meulen, Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, die sedert 1882 tot en met 1891 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt ... (Amsterdam z.j.), 98.
- 19. A. Winkler Prins (hoofdred.), Geïllustreerde Encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid 12 (tweede, herziene uitg.; Rotterdam 1886), 285.
- 20. Arnheemsche Courant, vrijdag 21 april 1893.

21. Johan de Zoete, Zomaar een plaatje. De introductie van nieuwe illustratietechnieken in Nederland in de negentiende eeuw (Z.p. z.j.) 22. R.M. Burch, Colour Printing and Colour Printers (Edinburgh 1983), 268-269.
22. Huib van Krimpen, Boek over het maken van boeken (nieuwe, herz. & veren. uitg.; Veenendaal 1986), 85.
23. Het is niet zonder meer vast te stellen of een opname is afgedrukt op papier met gelatine als bindmiddel. Wanneer dit niet relevant is worden de afdrukken aangeduid als daglicht-zilverdrukken. (James M. Reilly, Care and Identification of 19th-Century Photographic Prints (Rochester NY 1986), 1-13).
24. Hij wordt in de adresboeken van Amhem als zodanig vermeld van 1887-1905; tot 1898 aan de Eusebius Buitensingel en daarna in de Vossenstraat.
25. Van Es, Gedenkboek 63.
26. Arnhemsche Courant, vrijdag 21 april 1893.
27. Van Es, Gedenkboek 63.
28. Arnhemsche Courant, vrijdag 21 april 1893.
29. 'Boekaankondigingen.', in: De Militaire Spectator. Tijdschrift voor het leger in Nederland en dat in de overzeesche bezittingen, vierde serie, achttienden deel (62e jaargang) (1893).
30. R. van der Meulen, Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, die sedert 1891 tot en met 1900 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt, benevens aanvullingen over voorafgaande jaren;... (Leiden z.j.).
31. Dit exemplaar werd in november 1993 geveild in Utrecht bij J.L. Beijers. Zie: J.L. Beijers. Book Auction Sale 9th and 10th November 1993. A Particularly varied collection of books and prints ranging over, five centuries (Utrecht 1993) lot 1616.
32. Naam- en ranglijst der officieren van het Koninklijke Leger der Nederlanden en van de Nederlandsche Indiën voor 1893 (Gorinchem 1893), 176.
33. G. Willem Ovink, 'De opgang', Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven (Z.p. 1979), 79.
34. Boom, 150 jaar fotografie 47.
35. John Fabb (commentaries), W.Y. Cayman (introduction), The Victorian and Edwardian Army from old photographs (Londen 1984) [3].
36. A.G. van der Steur kwalificeert (in een verkoopcatalogus) zelfs de zwart-wit exemplaren als „zeer zeldzaam" (Catalogus 11, Historisch Antiquariaat A.G. van der Steur. (Haarlem 1992) nr. 701).